

man preliterarias) hasta Boecio. La organización del material es cronológica pero cada autor importante tiene apartados dedicados a hablar de los datos concretos de su biografía, a hablar de su obra desde un punto de vista entomólogo, a valorarla en cuanto a su contenido, a ofrecer un primer análisis global de la misma en relación con su género y sus precedentes y un segundo análisis más concreto, relacionado con la propia obra y sus estrategias. No se olvidan tampoco, cuando es necesario, apartados sobre la lengua y el estilo de los autores ni tampoco (¿cómo olvidar eso uno de los personajes que más ha contribuido a forjar y robustecer la idea de una Europa unida por su cultura, como es Michael von Albrecht?) su pervivencia. Por supuesto que los autores vienen precedidos por análisis de sus épocas y de los géneros literarios y van seguidos por una amplísima selección bibliográfica, que intenta, en cada traducción que conocemos del manual (quizás donde más detalles haya que pulir en este sentido sea precisamente en la versión española), potenciar y dar a conocer la bibliografía secundaria en la lengua específica de

la traducción. Un índice onomástico y analítico y un cuadro cronológico cierran el segundo volumen.

Saludem pues con auténtica alegría filológica la aparición de esta importantísima traducción que pone al alcance físico (el económico ya es otro asunto, que, me consta, se solucionará también en breve con una edición de bolsillo) de los lectores en lengua española uno de los manuales decisivos de todos los tiempos para el estudio de la literatura en lengua latina, y que se une, además, a un muy enriquecido panorama con la obra coordinada por Carmen Codoñer, *Historia de la Literatura latina*, Madrid, 1997, que es, a nuestro entender, tan complementaria (en objetivos y resultados) con la obra que acabamos de presentar, que permite decir sin ninguna duda que ambas van a convivir por muchos años en nuestro panorama universitario y van a ofrecer a no tardar sus frutos, gracias al magisterio nuevo y enriquecedor de sus enseñanzas.

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona

Joan.Gomez@uab.es

HORSFALL, N. 2000.

Virgil. Aeneid 7. A Commentary.

Leiden. xlv + 567 p. ISBN 90-04-10842-4.

Un altre llibre sobre Virgili? A aquestes altures de la crítica virgílica? El lector atent s'adonarà, només donant un cop d'ull a la referència inicial d'aquesta recensió, que les meves retòriques preguntes tenen una resposta immediata: Horsfall publicant un comentari a un llibre de l'Eneida. Gairebé em sento, quan estic escrivint aquestes breus pàgines, com el lector novell que buscava amb deler aquell *de rerum natura* que un poeta anomenat Lucreci acabava de publicar, o com aquell filòleg a qui queia per primera vegada el comentari de Norden sobre el sisè de l'Eneida a les mans, per posar dos exemples extrems però d'importància simi-

lar per mi, i comparables, a més, amb l'impacte que m'ha causat la primera i, en aquest cas, imprescindiblement superficial lectura del nou llibre de Nicholas Horsfall.

El filòleg anglès, *adoptio Romanus*, ha aconseguit el més difícil: arribar, amb l'elaboració del seu comentari sobre el llibre setè de l'Eneida, a unes cotes de perfecció i de refinament semblants a les del poeta que s'ha convertit en un dels leitmotius de la seva vida filològica (per sort per nosaltres, no l'únic!), Virgili. Nietzsche, al seu pròleg de l'*Aurora*, ens aconsellava la millor manera de llegir els textos (de fet, de llegir-lo a ell!): a poc a poc, obrint totes les portes que el text t'ofe-

reix, mirant a dintre, tornant enrere quan calgui, etc. Això precisament és el que cal fer amb Virgili, potser més que amb altres poetes (donat el seu increïble nivell de formació i de coneixement) i això mateix és el que ha aconseguit Nicholas Horsfall que hàgim de fer amb el seu comentari. Qui es pensi que amb una primera lectura ja tindrà la feina feta, s'equivoca de ple. Aquest és un llibre i un treball que mereixen un respecte enorme, que demanen una lectura molt pausada i que exigeixen, a més, molta feina també de part del lector, si se'n vol treure realment profit. Horsfall ha aconseguit el més difícil, dèiem: obrir totes les portes al coneixement aprofundit de Virgili, però (com ell mateix ja aconsellava en el seu primer llibre sobre l'immortal poeta, *Virgilio: l'epopea in alambicco*, Napoli, 1991) qui vulgui assaborir el «cor de la carxofa» haurà de fer l'esforç d'anar-la pelant, de passar per les parts més aspres i amargants, per arribar, al final del llarg i minuciós procés, al seu cor, a aquella part més secreta, gustosa, tova i delicada. Aquest és el sistema de treball que exigeix la lectura de Virgili (una lectura per a tota una vida, com demostra Horsfall) i aquest, també, és el sistema de treball que exigeix Horsfall.

És aquest el tercer llibre del filòleg anglès sobre Virgili (a més d'innombrables articles en revistes de difusió internacional): a més del ja citat, va editar (i escriure o reescriure en bona part) també el *A companion to the study of Virgil*, Leiden, 1995, i no és casualitat que en aquest tercer graó (el llibre que ara recensionem) del seu particular camí de perfecció (és, la seva relació pública i escrita amb Virgili, una evidentíssima *gradatio ascendens*) torni als seus orígens (la seva tesi de doctorat a Oxford el 1971 es titulava *Aeneid VII: notes on selected passages*) i dediqui el llibre a Margaret Hubbard. No és casualitat perquè si per nosaltres el primer punt de referència sobre la qualitat del treball de Horsfall era el llibre d'Eduard Norden sobre el sisè de l'Eneida, el segon és, sens dubte, els dos comentaris que Bob Nisbet i Margaret Hubbard van escriure

sobre els dos primers llibres de *carmina* d'Horaci. I no ho és, a més, perquè Margaret Hubbard va ser el punt d'inflexió i una de les influències decisives en la primera formació de Nicholas Horsfall i, tot i que aquest no és (que ningú no s'enganyi pel títol de la seva tesi) un llibre de tesi de doctorat, sí que és un llibre que recupera els orígens filològics de Horsfall.

És impossible descriure aquest llibre, cal utilitzar-lo i, si és possible, tenir-lo darrere de la taula de treball, entre les obres de consulta bàsiques. També em sento incapaç de trobar-hi punts negres o foscos. És el tipus de llibre que a mi m'agradaria poder escriure algun dia, d'aquí a molts anys, llegint i comentant algun dels meus poetes de preferència. És un llibre que parla del text llatí, que l'ha llegit amb extrema cura, que el tradueix i que ofereix, al cos del comentari, notes de crítica sobre l'establiment del text. És un llibre que no defuig cap tema comentable, que no deixa d'obrir cap porta, que acumula una quantitat d'informació tan gran que és realment difícil d'usar (exigeix, com dèiem, no només voluntat, sino també un sistema de treball: cf. p. xxxv-xxvii de la introducció; a vegades la seva lectura m'ha fet recordar una mica les primeres dificultats que teníem, quan érem estudiants, per llegir i entendre cabalment el ThLL; o, a mi si més no, m'ho recorda també, el sistema de referències bibliogràfiques i d'acumulació de comentaris i de saber de Ted Courtney) i que es dedica a treballar el text de l'única manera possible: intentant connectar-lo amb la realitat de la qual va néixer i intentant conèixer d'aquella realitat tot el que sigui positivament possible. Només d'aquesta manera es pot hom acostar a un text (com aconsellava David West en el seu darrer comentari sobre el llibre segon de la poesia lírica d'Horaci) sense apriorismes, sense idees preconcebudes i intentant fer dir al text només allò que el text podia haver contingut en el seu origen. En dues paraules, allò que Horsfall es proposa, i aconsegueix, és convertir-nos en lectors quasicontemporanis de Virgili. No se m'acut millor manera

de lloar la feina del filòleg. El seu domini de tots els temes clau del llibre setè i de Virgili, tant els relacionats amb la transmissió del text, com els que fan referència a les múltiples i possibles lectures de Virgili, com, finalment (una de les grans especialitats de Horsfall i on fa importants contribucions), tot el que té a veure amb el coneixement del poeta de la seva realitat física i cultural, li ho permet (això sí, després de molts i molts anys de feina pacient; no oblidem tampoc el missatge de Horsfall quan parlava del mètode de treball de Virgili: estem davant d'un cas paradigmàtic de «filologia in alambic-

co») i ara ja és nostra la feina per a aplicar, en les nostres lectures virgilianes futures, tot allò que ens anirà ensenyant Horsfall, gràcies a la lectura del seu llibre.

Ara que, sabeu quina és la millor notícia? No, no! No és que puguem tenir ja aquest comentari del setè de l'Eneida a la nostra disposició. És que el filòleg no s'ha cansat encara, i està ja preparant un comentari sobre l'onzè: *beati nos!*

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona

Joan.Gomez@uab.es

CICERÓN. 1999.

Sobre la naturaleza de los dioses. Introducción, traducción y notas de Ángel Escobar.

Madrid: Biblioteca Clásica Gredos, n. 269. 384 p. ISBN 84-249-1997-1.

No som especialistes en Ciceró, cal reconèixer-ho d'entrada. Però també cal dir que amb els anys hem après a conèixer i a valorar el bon treball filològic. I el que ara tenim entre mans ho és, i sense embuts. Ciceró sempre ha gaudit d'una important i qualificada atenció a Espanya, però cal dir que s'ha degut, sobretot, a la seva obra retòrica (tan ben estudiada per, entre d'altres, Antonio Alberte i Juan Mari Núñez). En els darrers anys, i gràcies a la bona tasca de direcció editorial (en el sentit anglosaxó del terme) de la BCG (i tampoc no podem descuidar-nos aquí, de la FBM), s'està ampliant el ventall als discursos (des de 1990) i a les obres dites «filosòfiques». Aquesta feina de conjunt, realitzada per excel·lents filòlegs espanyols, acabarà donant els seus fruits perquè permetrà divulgar, amb garanties científiques totals, allò que el mateix Ciceró pretengué en la darrera fase de la seva vida: *lato sensu*, el panorama religiós a la Roma de la primera meitat del segle I aC.

En aquest sentit, treballs exemplars com el d'Ángel Escobar ens són imprescindibles, perquè ens donen la seguretat de la feina

filològica ben feta. Els volums de la BCG solen ser garantia de bones introduccions als autors escollits, de revisió de tots els problemes importants que afecten una obra i d'ús i coneixement i difusió de tota la bibliografia significativa sobre el tema. A. Escobar és paradigmàtic: no només coneix i presenta les característiques dels textos filosòfics ciceronians de manera entenedora (recolzant-se, però, en peu de pàgina en tota l'autoritat acadèmica precedent), sinó que els compara (pocs com ell poden fer-ho!) amb els models grecs anteriors i, a ulls del lector vista, extreu contundents conclusions sobre la construcció, per part de Ciceró (un cop més!), d'una quasi nova tradició literària a Roma: la del diàleg filosòfic.

Escobar no es conforma amb això, tot i ser una tasca feixuga i difícil i, un altre cop gràcies a la seva formació, dedica aclaridors apartats a la pervivència de l'obra, fins a arribar (no podia ser menys en ell) a la tradició manuscrita i la plasmació d'aquesta en les edicions que se n'han fet, i en les traduccions. I aquí és on rau, al meu entendre, el principal valor del treball d'Escobar: la tribu filològica podria preguntar-se sobre quina